

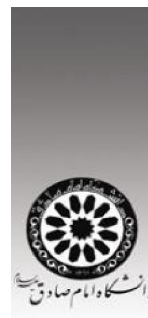
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ الطَّاهِرِينَ

اخلاق و محیط زیست

(رهبرانی اسلامی)

:

(عنوان)

اخلاق و محیط زیست (رهیافتی اسلامی)

ناشر: دانشگاه امام صادق (علیه السلام)

طرح جلد: راشد استودیو

صفحه‌آرا: محمد روشنی

شمارگان: ۱۵۰۰

چاپ اول: ۱۳۸۹

چاپ و صحافی: زلال کوثر

قیمت: ۵۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۵۵۷۴-۷۹-۱

ISBN: 978-600-5574-79-1

حق چاپ و نشر و نسخه‌برداری دیجیتال محفوظ است.

تهران، بزرگراه شهید چمران، پل مدیریت، دانشگاه امام صادق (علیه السلام)، ص.پ، ۱۵۹-۱۴۶۵۵ تلفن: ۸۸۲۷۰۱۴۲

عنوان و نام پدیدآور: اخلاق و محیط زیست (رهیافتی اسلامی)

مشخصات نشر: تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۸۹.

مشخصات ظاهری: ۳۴۳ ص.

شابک: 978-600-5574-79-1

وضعیت فهرست: فیا

نویسی

یادداشت: کتابنامه.

موضوع: اخلاق زیست‌محیطی — جنبه‌های مذهبی — اسلام

موضوع: محیط زیست — حفاظت — جنبه‌های مذهبی — اسلام

شناسه افزوده: دانشگاه امام صادق (ع)

رده بندی کنگره: ۲۳۰/۱۵۵/۱۹ س ۳ ۱۳۸۹

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۴۸۳

شماره کتابشناسی ملی: ۲۷۲۶۱۲

سخن ناشر..... ۱۵

مقدمه..... ۱۹

فصل ۱. طبیعت و محیط زیست در آموزه‌های اخلاقی و مدنی «رسائل إخوان الصفا»

/ دکتر محمد رضا احمدی طباطبائی..... ۳۳

مقدمه..... ۳۳

۱. بازشناسی هویتی و دینی اخوان الصفا..... ۳۶

۲. مآخذ رسائل اخوان الصفا..... ۴۰

۳. طبیعت و ارکان آن در آموزه‌های اخوان الصفا..... ۴۱

۴. ستم بشر به حیوانات و شکوه آنها از آدمی..... ۴۶

نتیجه‌گیری..... ۴۹

منابع و مآخذ..... ۵۳

۶ □ اخلاق و محیط زیست (رهیافتی اسلامی)

فصل ۲. جهت گیری ارزشی و اخلاق زیست محیطی اسلامی: ماهیت و پیامدها

۵۵	/ دکتر احمد عابدی، سروستانی / دکتر منصور شاه ولی
۵۵	مقدمه
۵۸	۱. جهت گیری های ارزشی در اخلاق زیست محیطی
۵۹	۱-۱. انسان محوری
۵۹	۱-۲. زیست محوری
۶۰	۱-۳. زیست بوم محوری
۶۰	۱-۴. خدا محوری
۶۱	۲. توحید محوری: جهت گیری ارزشی اخلاق اسلامی
۶۴	۳. پیامدهای توحید محوری
۶۸	نتیجه گیری
۷۱	یادداشت ها
۷۲	منابع و مآخذ

فصل ۳. اصول بهره برداری پایدار از منابع محیط زیست از دیدگاه قرآن

۷۵	/ محمد حسن مظفری
۷۵	مقدمه
۷۹	۱. اصول ناظر بر ضرورت پیروی از الگوهای درست بهره برداری
۷۹	۱-۱. اصل بهره برداری حافظانه و عالمانه
۸۴	۱-۲. اصل بهره برداری عادلانه
۸۵	۱-۲-۱. عدالت و قسط در توزیع و مصرف منابع
۸۷	۱-۲-۲. عدالت بین نسلی
۸۷	۱-۲-۳. حمایت از طبقات آسیب پذیر

فهرست مطالب □ ۷

۱-۳	اصل بهره برداری و مصرف شاکرانه	۸۹
۲	اصول ناظر بر ممنوعیت پیروی از الگوهای نادرست بهره‌برداری	۹۴
۲-۱	اصل منع بهره‌برداری مسرفانه	۹۴
۲-۱-۱	معیار اسراف	۹۶
۲-۲	اصل منع بهره‌برداری مُبذَرانه	۹۷
۲-۲-۱	آلودگی آب	۹۸
۲-۲-۲	آلودگی هوا	۹۹
۲-۳	اصل منع بهره‌برداری تبیه‌کارانه	۹۹
۲-۳-۱	بیابان‌زایی	۱۰۱
۲-۳-۲	از بین بردن پوشش گیاهی	۱۰۲
۲-۳-۳	نابودی نسل و منابع جانوری	۱۰۲
۱۰۳	نتیجه‌گیری	
۱۰۵	منابع و مآخذ	

فصل ۴. محیط زیست در قواعد فقهی

۱۰۷	دکتر سید علی حسینی	
۱۰۷	مقدمه	
۱۰۷	۱. نگاهی به مفهوم شناسی قواعد فقهی	
۱۰۸	۱-۱. قاعده اختلال نظام	
۱۰۸	۱-۱-۱. نظام احسن طبیعت	
۱۱۰	۱-۱-۲. حرام بودن اختلال نظام	
۱۱۲	۱-۲. قاعده لاضرر	
۱۱۳	۱-۳. قاعده اتلاف	

۸ □ اخلاق و محیط زیست (رهیافتی اسلامی)

- ۱-۴. مصلحت و احکام حکومتی ۱۱۵
- ۱-۵. قاعده عدالت ۱۱۶
- ۱-۶. قاعده حق الناس ۱۱۸
- نتیجه گیری ۱۲۰
- یادداشت ها ۱۲۱
- منابع و مأخذ ۱۲۲

فصل ۵. اخلاق و الگوی مصرف منابع طبیعی از دیدگاه اسلام و تأثیر آن بر محیط زیست

- / دکتر نغمه مبرقی ۱۲۵
- مقدمه ۱۲۵
۱. وضعیت کنونی استفاده از منابع در جهان ۱۲۷
۲. دیدگاه اسلام در زمینه مصرف منابع ۱۳۰
- ۲-۱. توصیه اسلام به پرهیز از اسراف و روی آوردن به قناعت ۱۳۱
- ۲-۲. لزوم رعایت عدالت ۱۳۲
- ۲-۳. نفی انجام فساد و تباهی در زمین ۱۳۳
- ۲-۴. لزوم انجام عمران و آبادانی در زمین ۱۳۴
- بحث و نتیجه گیری ۱۳۴
- پیشنهادها ۱۳۶
- منابع و مأخذ ۱۳۸

فصل ۶. اخلاق مصرف در اسلام و تأثیر آن بر حفظ محیط زیست

- / دکتر بهمن اکبری / حامد اسفندیاری ۱۳۹
- مقدمه ۱۳۹

فهرست مطالب □ ۹

۱. جایگاه محیط زیست.....	۱۴۲
۲. دیدگاه اسلام درمورد محیط زیست.....	۱۴۳
۳. مبانی الگوی مصرف از دیدگاه اسلام.....	۱۴۵
۳-۱. رعایت موازین و حدود شرعی.....	۱۴۶
۳-۲. رعایت عدم وابستگی سیاسی و اقتصادی به نظام سلطه.....	۱۴۶
۴. رعایت عدم وابستگی سیاسی و اقتصادی به نظام سلطه.....	۱۵۰
نتیجه‌گیری.....	۱۵۳
یادداشت‌ها.....	۱۵۵
منابع و مأخذ.....	۱۵۶

فصل ۷. محیط زیست در منظومه‌ی معرفتی اسلام

/ دکتر بهمن اکبری.....	۱۵۹
مقدمه.....	۱۵۹
۱. چستی، بنیان‌ها و پیشفرض‌های «حقوق زیست محیطی».....	۱۶۳
۱-۱. مفاهیم و کلید واژه‌ها و تعریف یابی برای حقوق زیست محیطی.....	۱۶۴
۱-۲. تغییرات زیست محیطی جهانی و امنیت انسانی زمینه ساز حقوق محیط زیست.....	۱۶۸
۲. چستی، بنیان‌ها و پیش فرض‌های «حقوق زیست محیطی اسلام».....	۱۷۰
۲-۱. نگاه سیستمی و استراتژیک به مقوله‌ی «حقوق زیست محیطی اسلام».....	۱۷۱
۲-۲. پیش فرضهای معرفت شناختی «حقوق زیست محیطی اسلام».....	۱۷۶
۳. اصول جهانشناختی حقوق زیست محیطی.....	۱۷۶
۴. اصول انسانشناختی حقوق محیط زیست اسلام.....	۱۷۹
۴-۱. اصل کرامت.....	۱۸۰

۱۸۱	۴-۲. اصل جاودانگی انسان و عمل او.....
۱۸۲	۴-۳. اصل ارتباط آفرینشی انسان با مجموعه هستی.....
۱۸۳	۴-۴. اصل ربوبیت.....
۱۸۵	۴-۵. اصل عدالت.....
۱۸۷	۵. برخی روایات مرتبط.....
۱۸۹	نتیجه گیری.....
۱۹۱	یادداشت‌ها.....
۱۹۳	منابع و مأخذ.....

فصل ۸. ضرورت تحول در مبانی مسئولیت مدنی نسبت به محیط زیست: رویکردی

۱۹۵	فقهی - حقوقی / دکتر عزیز الله فهیمی / علی مشهدی.....
۱۹۵	مقدمه.....
۱۹۶	۱. مبانی نظری مسئولیت مدنی زیست محیطی در حقوق کنونی.....
۱۹۷	۱-۱. نظریه تقصیر.....
۱۹۷	۱-۲. نظریه خطر.....
۱۹۸	۱-۳. نظریه‌های مختلط.....
۱۹۹	۱-۳-۱. نظریه فرض تقصیر.....
۱۹۹	۱-۳-۲. نظریه کار نامتعارف.....
۲۰۰	۱-۳-۳. نظریه خطر در برابر انتفاع.....
۲۰۰	۱-۳-۴. نظریه مسئولیت در برابر اشیاء خطرناک.....
۲۰۱	۱-۳-۵. نظریه تضمین حق.....
۲۰۲	۲. مبنای مسئولیت مدنی زیست محیطی در فقه.....
۲۰۲	۲-۱. تئوری کلی.....

فهرست مطالب □ ۱۱

۲-۲. نظریه ائتلاف	۲۰۳
۲-۳. نظریه تسبیب	۲۰۵
۲-۴. نظریه تعدی و تفریط	۲۰۶
۲-۵. نظریه لاضرر	۲۰۶
۲-۶. نظریه احترام اموال	۲۰۷
نتیجه گیری	۲۰۹
یادداشت‌ها	۲۱۱
منابع و مأخذ	۲۱۲

فصل ۹. چالش‌های فقهی - حقوقی در وضع قوانین زیست‌محیطی

/ سیدسعید شمسی نژاد	۲۱۵
مقدمه	۲۱۵
۱. پیشینه و ضرورت بحث	۲۱۶
۱-۱. پیشینه بحث	۲۱۶
۱-۱-۱. پیشینه بحث در کتاب و سنت و آثار دانشمندان اسلامی	۲۱۶
۱-۱-۲. پیشینه بحث در حقوق بین‌الملل و داخلی	۲۱۹
۱-۲. ضرورت بحث از فقه	۲۲۳
۲. سؤالات اصلی در بحث فقه و حقوق محیط زیست	۲۲۴
۳. مسئولیت مدنی در قبال محیط زیست	۲۲۶
۳-۱. مراد از مسئولیت مدنی	۲۲۶
۳-۲. مبنای مسئولیت مدنی در حقوق و فقه	۲۲۷
۳-۲-۱. مبنای مسئولیت مدنی در حقوق	۲۲۷
۳-۲-۲. مبنای مسئولیت مدنی در فقه	۲۳۰

۱۲ □ اخلاق و محیط زیست (رهیافتی اسلامی)

نتیجه گیری ۲۳۵

یادداشت‌ها ۲۳۹

منابع و مأخذ ۲۴۰

فصل ۱۰. نقش پویای وقف در حفظ محیط زیست

/ محمد تقی محبی ۲۴۳

مقدمه ۲۴۳

۱. نکاتی در باب توسعه و محیط‌زیست ۲۴۶

۱-۱. تعریف توسعه پایدار ۲۴۶

۱-۲. تقابل توسعه و محیط زیست ۲۴۶

۱-۳. GDP سبز چیست؟ ۲۴۷

۱-۴. مشکلات زیست محیطی در جهان ۲۴۷

۱-۵. چه باید کرد؟ ۲۴۸

۱-۶. تعویق مشکلات زیست محیطی ۲۵۰

۱-۷. محیط زیست و حکومت‌ها ۲۵۰

۱-۸. مهاجرت و محیط زیست ۲۵۱

۲. اسلام و محیط زیست ۲۵۳

۲-۱. محیط زیست در پرتو قرآن کریم ۲۵۳

۳. نقش وقف در محیط زیست ۲۵۵

۳-۱. تعریف وقف ۲۵۵

۳-۲. وقف در قرآن کریم ۲۵۶

۳-۳. وقف در احادیث ۲۵۸

۳-۴. شرایط وقف ۲۵۸

۳-۵. انواع وقف	۲۵۹
۳-۶. تأثیر پویایی وقف در اسلام.....	۲۶۰
۳-۷. نمونه‌هایی از نوآوری در وقف.....	۲۶۳
۴. مواردی از کاربرد وقف در حفظ محیط زیست	۲۶۶
۴-۱. وقف آب	۲۶۶
۴-۲. نمونه‌ای جالب در وقف آب	۲۶۷
۴-۳. اهمیت کاشت درخت و وقف آن	۲۶۸
۴-۴. منع قطع درختان در اسلام	۲۷۰
۴-۵. وقف و حیات وحش	۲۷۱
۴-۶. وقف و بیابان‌زدایی	۲۷۱
۴-۷. وقف و آلودگی هوا.....	۲۷۲
۵. مبارزه شدید اسلام با تخریب محیط زیست.....	۲۷۳
۵-۱. نهی از فساد در روی زمین	۲۷۳
۵-۲. توصیه به عمران و آبادانی	۲۷۴
۶. وقف و تعلیم و تربیت.....	۲۷۵
۷. وقف و عدالت بین نسلی	۲۷۵
۸. تجربه‌های مشابه در کشورهای دیگر.....	۲۷۶
۹. مشارکت مردمی و محیط زیست	۲۷۶
نتیجه‌گیری و پیشنهادها	۲۷۷
منابع و مأخذ	۲۸۰

فصل ۱۱. فضاهای سبز در ارزش‌های کهن ایرانی و اسلامی و ضرورت آموزش	
این ارزش‌ها در دوران کنونی / دکتر فرهود گل محمدی	۲۸۳
مقدمه	۲۸۳
۱. فضای سبز در مذهب، تاریخ و ادبیات ایران	۲۸۵
۲. اهمیت رنگ سبز در قرآن کریم، احادیث و فرهنگ عامه (فولکلور) ایران زمین ۲۹۲	
۴. تاریخچه بررسی پارکها و فضای سبز در ایران	۲۹۵
۳-۱. تاریخچه پارک سازی در ایران	۲۹۵
۵. عوامل مؤثر در میزان استفاده از پارکها	۲۹۹
۵-۱. نقش آموزش در افزایش دانش عمومی جامعه نسبت به فضای سبز ... ۳۰۱	
۵-۲. چرا در نظام آموزشی ما «فضای سبز» جایگاه خود را پیدا نکرده است؟ .. ۳۰۳	
۵-۳. راه حل‌های پیشنهادی برای آموزش در مسیر فضای سبز	۳۰۴
۵-۴. گروه‌های مورد توجه در آموزش فضای سبز در جامعه	۳۰۹
۵-۶. پژوهش در فضای سبز	۳۱۰
۷. نقش مردم در نگهداری و توسعه فضای سبز	۳۱۲
نتیجه‌گیری	۳۱۴
منابع و مأخذ	۳۱۵
چکیده فصول	۳۱۷
فهرست اعلام	۳۳۱
فهرست آیات	۳۳۵
فهرست روایات	۳۴۱

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُدَ وَسُلَيْمَانَ عِلْمًا وَقَالَا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي فَضَّلَنَا

عَلَى كَثِيرٍ مِّنْ عِبَادِهِ الْمُؤْمِنِينَ

(قرآن سوره مبارکه النمل آیه شریفه ۱۵)

سخن ناشر

تربیت اسلامی، مرجعیت علمی

«کاری کنید که دانشگاه امام صادق علیه السلام ... مرجع تحقیقات مراکز

علمی و دانشگاه‌های دنیا بشود» مقام معظم رهبری^۱

فلسفه وجودی دانشگاه امام صادق علیه السلام که از سوی ریاست دانشگاه به کرات مورد توجه قرار گرفته، تربیت نیروی انسانی‌ای متعهد، باتقوا و کارآمد در عرصه عمل و نظر است تا از این طریق دانشگاه بتواند نقش اساسی خود را در سطح راهبردی به انجام رساند.

از این حیث «تربیت» را می‌توان مقوله‌ای محوری یاد نمود که وظایف و کارویژه‌های دانشگاه، در چارچوب آن معنا می‌یابد؛ زیرا که «علم» بدون

۱. از بیانات مقام معظم رهبری در ملاقات اساتید و دانشجویان دانشگاه امام صادق (ع) مورخ

«تزکیه» بیش از آنکه ابزاری در مسیر تعالی و اصلاح امور جامعه باشد، عاملی مشکل ساز خواهد بود که سازمان و هویت جامعه را متأثر و دگرگون می‌سازد.

از سوی دیگر «سیاست‌ها» تابع اصول و مبادی علمی هستند و نمی‌توان منکر این تجربه تاریخی شد که استواری و کارآمدی سیاست‌ها در گرو انجام پژوهش‌های علمی و بهرمندی از نتایج آنهاست. از این منظر پیشگامان عرصه علم و پژوهش، راهبران اصلی جریان‌های فکری و اجرایی به حساب می‌آیند و نمی‌توان آینده درخشانی را بدون توانایی‌های علمی - پژوهشی رقم زد و سخن از «مرجعیت علمی» در واقع پاسخ‌گویی به این نیاز بنیادین است.

دانشگاه امام صادق علیه السلام در واقع یک الگوی عملی برای تحقق ایده دانشگاه اسلامی در شرایط جهان معاصر است. الگویی که بیش از «ربع قرن» تجربه دارد و هم اکنون ثمرات نیکوی این شجره طیبه در فضای ملی و بین‌المللی قابل مشاهده است. طبعاً آنچه حاصل آمده محصول نیت خالصانه و جهاد علمی مستمر مجموعه بنیانگذاران و دانش‌آموختگان این نهاد است که امید می‌رود در طلیعه دور جدید فعالیتش بتواند به توسعه و تقویت آنها در پرتو عنایات حضرت حق تعالی، اهتمام ورزد.

معاونت پژوهشی دانشگاه امام صادق علیه السلام با توجه به شرایط، امکانات و نیازمندی جامعه در مقطع کنونی با طرحی جامع نسبت به معرفی دستاوردهای پژوهشی دانشگاه، ارزیابی سازمانی - کارکردی آنها و بالاخره تحلیل شرایط آتی اقدام نموده که نتایج این پژوهش‌ها در قالب کتاب، گزارش، نشریات علمی و... تقدیم علاقه‌مندان می‌گردد. هدف از این اقدام - ضمن قدردانی از تلاش خالصانه تمام کسانی که با آرمان و اندیشه‌ای بزرگ و ادعایی اندک در این راه گام نهادند - درک کاستی‌ها و اصلاح آنهاست تا از این طریق زمینه پرورش نسل جوان و علاقه‌مند به طی این طریق

سخن ناشر □ ۱۷

نیز فراهم گردد؛ هدفی بزرگ که در نهایت مرجعیت مکتب علمی امام
صادق (علیه السلام) را در گستره بین‌المللی به همراه خواهد داشت. (انشاءالله)

ولله الحمد
معاونت پژوهشی دانشگاه

مقدمه

شواهد پژوهشی و حتی مشاهدات میدانی ساده نشان می‌دهد که وضعیت محیط زیست ایران مدت‌هاست که دچار نابسامانی جدی بوده و تلاش‌های متولیان و مسئولان و نیز دستداران طبیعت در ایران در جلوگیری از روند تخریب محیط زیست طبیعی متأسفانه با کامیابی قابل توجه همراه نبوده است. افزایش جمعیت کشور و نیازهای روزافزونی که جمعیت اضافی با خود به همراه دارد سبب شده تا بسیاری از منابع طبیعی کشور، از چوب جنگلی و مرتع گرفته تا منابع آب شیرین و زمین‌های کشاورزی، در معرض بهره‌برداری‌های خارج از تحمل و ناپایدار قرار گیرد و کشور ما از تحقق الگویی پایدار از توسعه هر چه دورتر شود. این در حالی است که دین مبین اسلام منبعی بس گرانبها از آموزه‌های اخلاقی و آداب زیستن است که، در صورت ارائه تفاسیر مناسب، می‌تواند منشأ تحولی عظیم در نگاه مردم به طبیعت و محیط زیست و در پیش گرفتن الگویی از زندگی و رشد اقتصادی باشد که در سازگاری کامل با الزامات حفظ محیط زیست و تداوم چرخه طبیعی زندگی در این مرز و بوم است.

تجربه بومی و جهانی نشان می‌دهد تا زمانی که نگرش مردم به محیط زیست و ضرورت حفظ آن دگرگون نشود، هیچ راه‌حلی برای برون رفت از مشکلات زیست محیطی وجود نخواهد داشت. به دیگر سخن، تا زمانی که اعضای جامعه و به ویژه افرادی که در رده‌های تصمیم‌گیری قرار دارند به آن درجه از آگاهی نسبت به مسائل زیست محیطی نرسند که ضرورت حفظ محیط زیست را در اولویت اصلی قرار دهند، نمی‌توان امیدی به برطرف کردن عوامل تخریب‌کننده محیط زیست داشت. در این میان یکی از مؤثرترین روش‌های بالا بردن آگاهی مردم از خطرات پیش رو در زمینه تخریب محیط زیست و امکان دادن به نسل‌های آینده که در محیطی واقعاً قابل سکونت زندگی کنند استفاده از آموزه‌های دینی و تأکید بر ارزش‌های اسلامی و ترویج اخلاق زیست محیطی نهفته در تعالیم الهی است. در کشوری که تلاش می‌شود ارزش‌های دینی فراگیر شوند جای بسی تأسف و تعجب است که چرا از آموزه‌های بسیار غنی دین اسلام در زمینه حفاظت از محیط زیست آن گونه که شایسته است بهره‌برداری نمی‌شود، و چرا از انواع رسانه‌های سنتی مثل مسجد و منبر و رسانه‌های نوین مثل رادیو و تلویزیون آن گونه که می‌توان برای ترویج ارزش‌ها و اخلاق زیست محیطی اسلام بهره‌گرفت استفاده نمی‌گردد.

تجربه کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه جهان نشان می‌دهد که مسائل زیست محیطی را، که در بیشتر موارد ابعاد جهانی نیز دارند، نمی‌توان تنها با توسل به راه‌حل‌های علمی و فنون برآمده از علم مرتفع کرد. به عبارت دیگر، راه‌حل‌های آبی و ساده تکنولوژیکی (technological fixes) برای مسائل بسیار پیچیده و مرتبط با یکدیگر در حوزه محیط زیست وجود ندارد و نمی‌توان به این امید واهی به سر برد که بشر، که خود تخریب‌کننده محیط زیست بوده است، در آینده با نبوغ علمی و فنی خود راه‌حل‌ها را باز

خواهد یافت و بر بحران محیط زیست غلبه خواهد کرد. امروزه بیشتر مصلحان و فعالان محیط زیست به این اجماع می‌رسند که برای برون رفت از مسائل زیست محیطی نیاز جدی به نگاهی نو به طبیعت و محیط زیست می‌رود که تنها به مدد برگرفتن ارزش‌هایی همگون با حفظ طبیعت و اخلاقی که برای طبیعت و تمام آفریده‌های پروردگار حق قائل باشد و انسان را نه به مثابه موجودی خودخواه و خودبین که پا بر عرصه کره زمین گذاشته تا هر چه در آن است حریصانه و به دور از دوراندیشی و عاقبت‌اندیشی به مصرف برساند یا تخریب کند، بلکه به عنوان نایب پروردگار بر روی زمین، که از قضا وظیفه بس دشوار حفظ همه آفرینش یافتگان این کره خاکی را بر دوش می‌کشد، در نظر گیرد. در گفت و گوی جهانی برای یافتن راهکارهای چیره شدن بر مسائل زیست محیطی، ادیان بدون تردید جایگاه مهمی دارند. در این میان، به جرأت می‌توان گفت که سهم اسلام بسیار مهم است و پیروان و سخنگویان این دین الهی می‌توانند یکی از مشارکت‌کنندگان اصلی در گفت و گوی جهانی برای رویارویی با بحران‌های زیست محیطی باشند.

با عنایت به این ملاحظات بود که همایشی تحت عنوان «ارزش‌ها و اخلاق زیست محیطی در اسلام» با همکاری دانشگاه امام صادق(ع) و سازمان محیط زیست ایران در تاریخ ششم تیرماه ۱۳۸۸ برگزار شد و سخنرانان و ارائه‌کنندگان مقاله‌ها کوشیدند تا ابعاد تازه‌ای از آموزه‌های اسلامی درباره محیط زیست و چگونگی استفاده از آن را باز کنند و به بحث و گفت و گو بگذارند. از میان مقاله‌های ارزشمندی که از سراسر کشور برای این همایش ارسال شده بود، با توجه به معیارهای علمی و فرصت محدود همایش، گزیده‌ای از مقاله‌ها در همایش ارائه شد. بر خلاف روند مرسوم در کشور که همه مقاله‌های ارائه شده در یک مجلد تحت عنوان مقالات ارائه شده در همایش به چاپ می‌رسند، تصمیم گردانندگان این همایش از ابتدا بر

این بود که تعداد محدودتری از مقالات، پس از ارزیابی‌های دوباره، برای چاپ در کتابی با محتوای اسلام و محیط زیست گزیده شوند. در اجرای این تصمیم، اعضاء شورای علمی همایش همه مقالات ارائه شده و برخی از مقالات واصله را که فرصت ارائه آنها در همایش نبود به دقت مورد ارزیابی علمی دوباره قرار دادند و حاصل این ارزیابی‌ها مقاله‌هایی است که در این مجموعه به زیور طبع آراسته شده‌اند.

جا دارد از زحمات بی‌وقفه اعضای این شورا و نیز ارزیابان مقاله‌ها به ویژه آقایان دکتر رضا محمدزاده و دکتر محمدحسین مظفری صمیمانه قدردانی شود. همایش «ارزش‌ها و اخلاق زیست محیطی در اسلام» و چاپ این کتاب بدون پشتیبانی معاونت پژوهشی دانشگاه امام صادق (ع) به ویژه آقای دکتر اصغر افتخاری معاون محترم پژوهشی و نیز جناب آقای مهندس مسعود عالیخانی مدیر محترم وقت دفتر آمار، برنامه‌ریزی و پژوهش سازمان محیط‌زیست ایران امکان‌پذیر نبود و سزاوار است که عالی‌ترین مراتب سپاسگزاری خود را به آنان اعلام کنم. همچنین از تلاش‌های بی‌وقفه آقایان مهدی اسدی و سرکار خانم هاله سهراب‌زاده در فراهم کردن زمینه‌های برگزاری همایش صمیمانه تشکر می‌شود. دقت نظر آقای میثم آقاداتی در ویرایش و تهیه فهرست‌های کتاب شایان تقدیر جداگانه است.

مقاله‌های این مجموعه هر یک از زاویه‌ای به آموزه‌های اخلاقی و ارزشی اسلام در باب چگونگی سازگاری زندگی انسان با محیط زیستش می‌پردازند و با تفاسیر کارشناسانه و دقیق نویسندگانش دریچه‌ای را بر روی پژوهشگران محیط زیست و اسلام‌شناسان، از یک سو، و مخاطبان دیگری که نظر به بهبود وضعیت محیط زیست کشور با استمداد از آموزه‌های دینی و توانایی بالقوه این آموزه‌ها در گسترش فرهنگ احترام به محیط زیست دارند، از سوی دیگر، باز می‌گشایند. دکتر احمدی طباطبائی آموزه‌های الهام

گرفته از اسلام در آثار جمعیت موسوم به اخوان‌الصفاء در قرن چهارم هجری را تلاشی برای تنظیم بهتر رابطه انسان با طبیعت و در نتیجه نیکبختی و سعادت بیشتر او برمی‌شمرد. نگرش اخوان‌الصفاء به طبیعت، به زعم نویسنده، «منصفانه و صمیمانه» بود و، با توجه به گرایش عارفانه و اخلاقی آن جماعت که ریشه در آراء متصوفه نیز دارد، آنان را می‌توان منادیان «آشتی انسان با مظاهر عالم خلقت و صنع الهی» دانست. اخوان به مردم پیام می‌دادند که همه موجودات عالم را «پرتوی از فروغ جاوید الهی» بدانند و آزار رساندن یا نابودی آنها را دور از صفات عالیة انسانی و ایمانی خود برشمردند. این دیدگاه در تقابل آشکار با دیدگاهی قرار دارد که انسان را قیم و حاکم مطلق بر عالم طبیعت و جانوران روی زمین می‌داند. به اعتقاد اعضای اخوان‌الصفاء، طبیعت و حیوانات زینت زمین محسوب می‌شوند و بدون آنها زندگی بی معنا خواهد بود. اعضای این گروه بر آن بودند که حرص و افزون طلبی آدمی یکی از عوامل مهم تجاوز او به حقوق دیگران و به موجودات دیگر است و لذا باید از آن دست شست و حدود بهره‌برداری خود را سلیمانانه معین کرد. در کل، آموزه‌های اخلاقی اخوان‌الصفاء که در آثار فلسفی آنان متبلور است گامی بوده است در جهت «تصحیح ذهنیت آدمیان نسبت به چگونگی استفاده از منابع طبیعت و تعدیل زندگی مصرفی انسان‌ها».

با طرح این ادعا که جهت‌گیری ارزشی اسلام به عنوان یک دین توحیدمحور سبب یگانگی میان انسان و طبیعت و مسئولیت‌پذیری وی نسبت به محیط زیست می‌شود، دکتر عابدی سروسستانی و دکتر شاه‌ولی اخلاق زیست محیطی اسلام را بهترین راه برون‌رفت از بحران‌های زیست محیطی بشر توصیف می‌کنند. در مقاله ایشان تحت عنوان «جهت‌گیری ارزشی و اخلاق زیست محیطی اسلامی: ماهیت و پیامدها» استدلال شده است که راه‌حل بحران‌های زیست محیطی را نمی‌توان در به کارگیری علم

و دانش پیشرفته‌تر خلاصه کرد، زیرا بسیاری از مشکلات زیست محیطی کنونی خود زاینده علم نوین و تکنولوژی برآمده از آن است. آن چه مهم است این است که ماهیت این دانش و مبانی آن باید متحول شود تا بتوان از آن در حل بحران‌های زیست محیطی مدد گرفت. نویسندگان با نقد دیدگاه‌های عمده‌ای که مبانی اخلاق زیست محیطی قرار دارند_ از جمله انسان‌محوری، زیست محوری، و زیست بوم‌محوری_ خدامحوری، و به طور اخص توحید محوری اسلامی، را مناسب‌ترین جهت‌گیری ارزشی در قبال طبیعت و حل بحران‌های زیست محیطی در شرایط کنونی جهان برمی‌شمرند. این اصل که خداوند تبارک انسان را جانشین خود بر روی زمین قرار داده است به مسئولیت تام و تمام انسان اشاره دارد و این که مخلوقات یا پدیده‌های طبیعی مستحق برخورداری از رفتاری پر احترام‌اند که پروردگار از انسان انتظار دارد.

دکتر محمدحسن مظفری در مقاله سوم این مجموعه با عنوان «اصول بهره‌برداری پایدار از منابع محیط زیست از دیدگاه قرآن» با برجسته ساختن نقشی که بهره‌برداری‌های نادرست از منابع زیست محیطی در سطح جهان داشته و دارد، اصولی از الگوی بهره‌برداری درستی را که مورد نظر قرآن کریم است پیشنهاد می‌دهد. نویسنده بر ضرورت مدیریت منابع و اهمیتی که دین اسلام برای چنین مدیریتی قائل است تأکید ویژه دارد و معتقد است که این مدیریت باید «عالمانه و حافظانه» باشد. اما متأسفانه در کشور ما مدیریت منابع طبیعی هنوز جایگاه واقعی خود را نیافته است و شیوه‌های مدیریتی کنونی نیاز به اصلاحات جدی دارد. بهره‌برداری‌هایی که از انواع منابع طبیعی کشور مثل آب، خاک، جنگل، مرتع و زمین کشاورزی صورت می‌گیرد عموماً بی‌رویه و ناپایدار است. نویسنده خاطرنشان می‌کند با وجودی که قوانین و مقررات مناسبی برای بهره‌برداری اصولی از منابع طبیعی وجود

دارد، برخی از مدیران و کارکنان حافظانه عمل نمی‌کنند و تصمیم‌هایی می‌گیرند و مجوزهایی صادر می‌کنند که به سود بهره‌برداری اصولی و عادلانه از منابع طبیعی کشور نیست. نویسنده تصریح می‌کند که اسلام در بهره‌برداری از محیط زیست، ما را به رعایت عدل و انصاف نسبت به هم‌نوعان و نسل حاضر و رعایت مصلحت نسل‌های آینده بشری و حتی مصالح سایر جانداران فراخوانده است. با این همه، چنین اخلاقی که برآزنده یک مدیر مؤمن باشد در بسیاری موارد دیده نمی‌شود. مصرف و بهره‌برداری درست از مواهب طبیعی که خداوندگار عالم در اختیار بشر قرار داده است و استفاده از آنها به گونه‌ای که تجدیدپذیر باشند بهترین شیوه شکرگزاری از پروردگار است. نسل کنونی بشر، از جمله نسل کنونی مسلمانان، در استفاده از این مواهب الهی ناسپاس بوده است و نتوانسته به «الگوی مصرف شاکرانه»، که آرمانی دینی در اسلام تلقی می‌شود، دست یابد و، بدتر از آن، حتی نتوانسته است الگوی مصرف متعادل را نیز که به لحاظ ارزشی در درجه پایین‌تری قرار می‌گیرد محقق سازد.

حجت‌الاسلام دکتر سیدعلی حسینی در مقاله «محیط زیست در قواعد فقهی» کوشیده است تا آن دسته قواعد فقهی را که می‌تواند مبنای وضع قوانین و استنباط احکام شرعی در حوزه محیط زیست باشد توضیح دهد. قواعدی را که ایشان به طور مستقیم مرتبط با نگهداری محیط زیست می‌داند عبارتند از: (۱) قاعده اختلال نظام، (۲) قاعده لاضرر، (۳) قاعده اتلاف، (۴) قاعده عدالت، (۵) قاعده حق الناس، و (۶) مصلحت و احکام حکومتی. در ارتباط با قاعده اختلال نظام، نویسنده بیان می‌دارد که انسان در صورتی می‌تواند به زندگی خود ادامه دهد که نظام طبیعت و چرخه طبیعی به درستی عمل کند. بر این اساس، عواملی که سبب اختلال در چرخه مذکور شود از دید اسلام حرام تلقی می‌شود. بر پایه قاعده فقهی لاضرر، وارد کردن هرگونه

زیان به محیط زیست یا هرگونه تصرفی در آن که برای مردم زیان‌آور باشد جایز نیست؛ طبعاً هر مقدار که عملی برای محیط زیست مخرب‌تر باشد و زیان بیشتر به کل مردم رساند، به طور روشن‌تر مشمول این قاعده خواهد بود. با قاعده اتلاف نیز می‌توان این گونه استدلال کرد که هر کس زیانی به محیط زیست (و در نتیجه اموال عمومی مردم) وارد کند ضامن پرداخت خسارت خواهد بود. بر این اساس، می‌توان برای جلوگیری از اتلاف منابع زیست محیطی قوانین سخت‌گیرانه‌ای به عنوان جبران خسارت وضع کرد و از آنها به عنوان قوانین بازدارنده اتلاف منابع طبیعی بهره گرفت. ویران کردن طبیعت، به باور نویسنده، از روشن‌ترین مصداق‌های بی‌عدالتی‌ها است و، با توجه به قاعده عدالت که در دین مبین اسلام بر آن تأکید بسیار شده است، جامعه اسلامی باید به هر بهایی در برابر چنین ستمی ایستادگی کند. آب و هوای سالم و محیط زندگی سالم از جمله مهمترین حقوقی است که مردم در جامعه اسلامی باید از آن بهره‌مند باشند. هرگونه آلوده کردن این منابع گونه‌ای بارز از زیر پا گذاشتن «حق الناس» تلقی می‌شود و لذا در یک جامعه اسلامی جایز نیست. دست آخر، از آنجا که حفظ محیط زیست و آینده‌نگری درباره منابع طبیعی از جمله مهمترین مصلحت‌های جامعه کنونی محسوب می‌شود، حاکم اسلامی می‌تواند با احکام حکومتی خود مانع نابودی این میراث و محروم کردن نسل‌های آتی از آن شود.

پنجمین مقاله به قلم خانم دکتر نغمه مبرقی با عنوان «اخلاق و الگوی مصرف منابع طبیعی از دیدگاه اسلام و تأثیر آن بر محیط زیست»، پس از اشاره به وضعیت کنونی محیط زیست در جهان و در ایران، نگرش اسلام درباره اخلاق مصرف و بهره‌برداری از منابع طبیعی را توضیح می‌دهد و راهکارهایی را برای اشاعه فرهنگ اسلامی استفاده درست از محیط زیست ارائه می‌کند. ایشان به مجموعه‌ای از آیات قرآن مجید و روایات از حضرت

رسول(ص) و ائمه معصومین اشاره می‌کنند که مؤمنان را به پرهیز از اسراف و در پی گرفتن الگوهای مصرف نامناسب توصیه می‌کند. ایشان، در برداشتی از مفهوم «عدالت» در اسلام، استفاده نامناسب از منابع زمین را به گونه‌ای که موجب زیان و نقصان برای نسل‌های آتی شود شرط عدالت نمی‌دانند. همچنین، اولویت دادن اسلام به آبادان و عمران در روی زمین بر جمع‌آوری مال و ثروت را نشانه آن دانسته‌اند که باید از زمین و منابع طبیعی به گونه‌ای بهره‌برداری کرد که قابلیت تداوم و بازیابی داشته باشد و به بهانه بهره‌وری اقتصادی نمی‌توان منابع زمین را به گونه‌ای ناپایدار مورد استفاده قرار داد.

در رویکردی دیگر به الگوهای مصرف در اسلام، دکتر بهمن اکبری و حامد اسفندیاری مدعی می‌شوند که اسلام با قرار دادن دو حد ضروری در باب مصرف، یعنی رعایت موازین و حدود شرعی و رعایت عدم وابستگی سیاسی و اقتصادی به نظام سلطه، الگوی مصرفی را ارائه داده است که متناسب با نظام طبیعت است. آنها خاطرنشان می‌شوند که الگوی مصرف کنونی در ایران نه متناسب با منافع ملی است و نه متناسب با درآمد و منافع اکثر خانوارها. در مقاله «اخلاق مصرف در اسلام و تأثیر آن بر محیط زیست» این دو نویسنده تلاش می‌کنند تا با محوریت جهان بینی اسلامی، به تبیین اخلاق مصرف از نظر اسلام بپردازند و رابطه انسان با محیط زیست‌اش را به جایگاه والاتری ارتقاء دهند. با تأکید بر آن که کل چرخه حیات و آن چه خداوند در روی زمین خلق کرده نزد باری تعالی با ارزش است، نویسندگان تصریح می‌کنند که مالکیت بر یک شیء مجوزی برای هرگونه مصرف نیست و مصرفی که به چرخه مذکور لطمه وارد کند جایز نیست. در هرگونه مصرفی رعایت موازین و حدود شرعی باید در نظر گرفته شود. این موازین و حدود را از جمله می‌توان از چهار قاعده اساسی زیر در اسلام برداشت کرد: قاعده عسر و حرج، قاعده لاضرر، قاعده عدم افراط، و قاعده عدم تفریط.

دکتر اکبری در مقاله دیگری از این مجموعه تحت عنوان «محیط زیست در منظومه معرفتی اسلام» می‌کوشد تا با ارائه تفسیری مطابق با زمان از برخی مضامین انسان‌شناختی و جهان‌شناختی متون اسلامی (به طور اخص مضامینی چون کرامت آدمی، ارتباط با طبیعت، آفرینش زیبا، و آفریده مسئول) بنیان‌ها و پیش‌فرض‌های محکمی را برای تدوین حقوق زیست محیطی در اسلام پیشنهاد دهد. نویسنده مایل است با طرح دیدگاه‌های اسلامی در حوزه محیط زیست، کارشناسان و اندیشه‌های متنوع بشری در این خصوص را به تبادل نظر و هم‌افزایی میان اندیشه‌ها دعوت کند. مفاهیم جهان‌شناختی پایه که مورد استفاده ایشان برای تبیین منظومه معرفتی اسلام در باب محیط زیست قرار می‌گیرند عبارتند از: آفریده بودن همه موجودات روی زمین. زیبایی این آفریده‌ها، آفریده شدن انسان در نهایت زیبایی، در هم تنیده بودن زیبایی و نظام‌مندی جهان آفرینش، و فساد آفرینی هرگونه ناسپاسی از آن‌چه خداوند آفریده است. وی همچنین اصول انسان‌شناختی زیر را در زمره مبانی اصلی منظومه معرفتی اسلام درباره مسائل محیط زیست می‌داند: اصل کرامت، اصل جاودانگی انسان و عمل او، اصل ارتباط آفرینشی انسان با مجموعه هستی، اصل ربوبیت و اصل عدالت.

در اشارتی دیگر به حقوق اسلامی محیط زیست، دکتر عزیزالله فهیمی و آقای علی مشهدی تلاش دارند تا مبنایی فقهی و حقوقی برای جبران خسارت‌های زیست محیطی بیابند. به باور آنان مسئولیت مدنی در حوزه خسارت‌های زیست محیطی، به ویژه بر مبنای آموزه‌های فقهی و حقوقی، نیازمند تحول است. با بهره‌گیری از اصول و قواعد اتلاف، تسبیب، تعدی و تفریط، لاضرر و احترام اموال، نویسندگان می‌کوشند مسئولیت زیست محیطی را در حقوق اسلامی تعریف کنند. بر اساس قاعده اتلاف، هر کس محیط زیست را به هر نحوی تخریب کند، ولو این که قصدی در اتلاف

نداشته باشد، در برابر خسارت وارده ضامن است. نویسندگان این قاعده و نیز قاعده «احترام اموال» را بسیار سازگارتر با مسئولیت‌های ناشی از خسارت به محیط زیست در دنیای کنونی می‌دانند. اگرچه معتقدند که استفاده از قاعده «تسبیب» (یعنی اثبات سبب خسارت) و سایر قواعد باید همچنان در حقوق محیط زیست مد نظر باشند. در جایی که امکان صدق اتلاف بر عامل خسارت وجود دارد براساس نظریه تقصیر، و در جایی که امکان صدق اتلاف نیست به دلیل احترام به اموال، می‌توان واردکننده خسارت را ضامن و مسئول جبران خسارت دانست.

در ادامه مباحثی که ارزش‌های اسلامی را به حقوق محیط زیست پیوند می‌زند، آقای سعید شمسی‌نژاد در «چالش‌های فقهی - حقوقی محیط زیست» به برخی چالش‌های فقهی - حقوقی در زمینه چگونگی برخورد با ضایع کردن منابع زیست محیطی می‌پردازد و با طرح مبانی نظری مسئولیت مدنی در فقه و حقوق، برخی راه‌حل‌های ممکن برای مشکلات موجود در حوزه حقوق محیط زیست را بیان می‌کند. نگارنده نتیجه می‌گیرد که به سبب اهمیت فوق‌العاده مسائل زیست محیطی در جهان امروز، می‌توان مسئولیت مطلق را برای عامل زیان به سرمایه‌های خدادادی و مواهب مشترک طبیعی که متعلق به همه نسل‌هاست در نظر گرفت. پیروی از نظریه مسئولیت مطلق در مسائل مربوط به تخریب یا آلوده سازی محیط زیست، که در انطباق کامل با فقه شیعه قرار دارد، از دو جنبه می‌تواند به حفاظت از محیط زیست کشور یاری رساند: (۱) انتساب فعل به زیانکار کافی است تا او ضامن شناخته شود و به جبران خسارت وارده بر محیط زیست که به عامه تعلق دارد محکوم شود؛ (۲) درپیش گرفتن این رویه قضایی سبب می‌شود تا کسانی که فعالیتشان به نحوی از انحاء می‌تواند موجبات زیان به

محیط‌زیست را در پی داشته باشد با احتیاط بیشتری عمل کنند و ضوابط زیست محیطی خود را بالاتر برند.

به عنوان یک اقتصاددان مدافع توسعه اقتصادی، آقای محمدتقی مجبی، توسعه اقتصادی را الزاماً مغایر با حفظ محیط زیست نمی‌داند و معتقد است که می‌توان هم در راه توسعه اقتصادی گام گذاشت و هم از منابع طبیعی و محیط زیست صیانت کرد. برای پیشبرد چنین توسعه پایداری در مقاله خود به نام «نقش پویای وقف در حفظ محیط زیست» به بررسی نهاد وقف به مثابه یکی از ظرفیت‌های مهم جامعه اسلامی برای حفاظت از طبیعت و محیط زیست می‌پردازد و پیشنهاد می‌کند که در جهان امروز، با توجه به نیازهای خاص آن، باید با آموزش و تبلیغ درست ارزش‌های اسلامی افراد نیکوکار را به سوی موقوفات زیست محیطی سوق داد. موقوفاتی که به این منظور ایجاد می‌شوند می‌توانند منافع قابل توجهی در زمینه‌های حمایت از حیات وحش، بیابان‌زدایی، آبخیزداری، گسترش جنگل و فضای سبز و نیز کاهش آلودگی هوا داشته باشند.

دکتر گل محمدی در مقاله پایانی این مجموعه، ضمن بحث درباره ضرورت برخورداری از فضاهای سبز در محیط زیست انسانی، به بررسی مفصل ارزش‌های کهن ایرانی و اسلامی درباره فضاهای سبز می‌پردازد و سپس ضرورت بازآموزی این ارزش‌ها در دوران کنونی را مورد تأکید قرار می‌دهد. با این مفروض که هرگونه تحول مادی نیازمند یک تحول فکری است، نویسنده گنجاندن «آموزش فضای سبز» در نظام برنامه‌ریزی کشور را پیشنهاد می‌دهد. برای آموزش ضرورت حفاظت از فضاهای سبز و ایجاد این فضاها گروه‌های زیر را می‌توان هدف قرار داد: مسئولان، مردم، و کارگزاران فضاهای سبز.

آن چه در تک تک مقالات این مجلد به چشم می‌خورد ضرورت حفاظت از محیط زیست کشورمان و ادای دین به نسل‌های آینده از راه ترویج ارزش‌ها و اخلاق اسلامی در باب محیط زیست و نیز وضع قوانینی است که از ارزش‌های مذکور سرچشمه گرفته‌اند. تلاش‌های جامعه علمی و دانشگاهیان در کنار مساعی روحانیونی که به مسائل زیست محیطی و اهمیت آنها وقوف یافته‌اند می‌تواند راهگشای تحولی چشمگیر در فرهنگ عمومی مردم در چگونگی تعامل با طبیعت و محیط زیست آسیب‌پذیر کشورمان باشد. تا زمانی که چنین تحولی در نگرش‌های مردم به محیط زیست صورت نپذیرد نمی‌توان انتظار آن را داشت که سیر کنونی انحطاط محیط زیست در کشورمان متوقف یا معکوس شود.

طبیعت و محیط زیست در آموزه‌های اخلاقی و مدنی

«رسائل إخوان الصفا»

Nature & Environment in Ikhwan al-Safa's Moral and Civic Teachings

دکتر محمد رضا احمدی طباطبائی*

مقدمه

جامعه بشری از بامداد تکوین تا دوران معاصر مراحل مختلف و فراز و نشیب‌های گوناگونی را پشت سر گذاشته است. زندگی اجتماعی آدمی به مثابه یک مجموعه واحد در سیر تکاملی خویش از موانع مختلفی عبور کرده و دائماً شرایط زندگی خویش را بهبود بخشیده و تمدن خود را ارتقا داده است. در قرن هجدهم وقوع انقلاب صنعتی در مغرب زمین به همراه تحولات فکری، سیاسی، اجتماعی و حقوقی زندگی مردم را با گذشته متفاوت ساخت. کاروان تمدن بشری برای رونق هر چه بیشتر اقتصادی با استفاده از تکنولوژی پیشرفته به استفاده هر چه بیشتر از منابع موجود در طبیعت و دخل و تصرف فزاینده در آن همت گماشت. در قرن بیستم با

* استادیار دانشگاه امام صادق (ع) tabatabai@isu.ac.ir

افزایش حیرت‌آور و اندیشه‌برانگیز جمعیت به دلیل بهبود شرایط بهداشتی و پزشکی و رونق اقتصادی، مشکلات زیست محیطی بشر نیز افزایش یافت. امروز با گذشت بیش از دو قرن از دگرگون شدن زندگی آدمی و استفاده لجام گسیخته از منابع طبیعی، بشر با مشکلات جدی تهدید کننده زندگی و سلامت خویش و موجودات دیگر و نیز کره خاکی مواجه شده است. نگرش مادی و اقتصادی صرف به جهان طبیعت و فاصله گرفتن از ملاحظات اخلاقی و انسانی در جهان معاصر آینده مطلوبی را برای انسان در کره زمین ترسیم نمی‌کند و صاحب‌نظران و متفکران مصلح با فهم درست و صائب این مشکل به دنبال تعدیل و تنظیم نیازهای آدمی و هماهنگی رفتار فرهنگی و اقتصادی او با طبیعت‌اند. آموزه «استثمار هر چه بیشتر از طبیعت به جای بهره‌کشی آدمیان از یکدیگر» که در دو قرن گذشته از لحاظ نظر و عمل هدف قرار داده شد، زمین و موجودات کره خاکی و مظاهر طبیعت اعم از جنگلها، دریاها و آب و هوا و شرایط اقلیمی را به خطر نابودی و زوال مواجه ساخته است. در چنین شرایطی از ابزارها و راه‌های گوناگون برای آگاهی بخشیدن به انسان‌ها و تعدیل الگوی مصرف به منظور صیانت از طبیعت و مبارزه با تخریب و ویرانی آن می‌بایست بهره جست.

پر واضح است که قدرتهای عمده صنعتی و اقتصادی جهان در اصلاح وضع موجود و جلوگیری از تخریب هر چه بیشتر طبیعت و بهره‌کشی غیرعادلانه از منابع طبیعی و در نتیجه ایجاد آلودگی‌های گسترده در فضا و دریا و خاک نقشی مهم و تاریخ‌ساز دارند، اما این بحران جهانی روز بروز تهدید بزرگتری را متوجه کشتی متلاطم حیات آدمی کرده و روزنه ایجاد شده در آنرا عمیق‌تر می‌نماید. چنین شرایطی عزمی جهانی و فراگیر را جهت نجات زمین از بحرانهای زیست محیطی طلب می‌نماید. در این راستا آموزه‌های ادیان و مذاهب گوناگون، به ویژه ادیان الهی اسلام و مسیحیت با

توجه به گستردگی پیروان، می‌تواند نقش عمده‌ای در فروکش کردن عطش انسان‌ها در تخریب هرچه بیشتر طبیعت و نابودی گونه‌های گیاهی و جانوری آن ایفا نماید. جریانهای فکری و مکاتب فلسفی، اخلاقی و اجتماعی که در بستر ادیان یاد شده نیز رشد و نمو نموده در تصحیح ذهنیت آدمیان نسبت به چگونگی استفاده از منابع طبیعت و تعدیل زندگی مصرفی انسانها می‌توانند نقش عمده‌ای ایفا نمایند. آگاهی عمومی مردم از آثار تخریب محیط زیست در صورتی که مستظهر به آموزه‌ها و احکام دینی و مذهبی باشد قطعاً نقش‌سازنده‌ای در کاهش تخریب محیط زیست و موجودات و گیاهان آن خواهد داشت.

یکی از جریانهای فکری، اخلاقی و فلسفی در جهان اسلام که بنیانگذار اولین دائرة المعارف گسترده در علوم و فنون مختلف بودند «جمعیت اخوان الصفا و خلّان الوفا» «برادران باصفا و دوستان باوفا» هستند. این گروه روشنفکر در قرن سوم و چهارم که شیعه مذهب بوده و ایرانیان نیز به تعبیر امروزی در کادر مرکزی آن حضور داشته و در تدوین و ترویج رسائل ذی‌مدخل بوده‌اند، نگرش منصفانه و صمیمانه‌ای به عالم طبیعت و موجودات مختلف آن داشتند و می‌کوشیدند با استفاده از آموزه‌های دینی و آیات الهی قرآن و گاه دیگر کتب آسمانی و همچنین بهره‌گیری از اندیشه‌های عرفانی و فلسفی، نگاه پیروان خویش به جهان، طبیعت، جانوران و همچنین روابط آدمیان با یکدیگر را اصلاح و تنظیم نمایند. در این بهره‌پژوهشی تلاش شده است گوشه‌ای از آموزه‌های آنان که مرتبط با مسائل مربوط به طبیعت و مظاهر آن و تصحیح رفتار آدمی با تمام موجودات آن اعم از انسان و حیوان است مورد بازنگری و بازشناسی اجمالی قرار گیرد. بدیهی است تشریح آموزه‌های «اخوان» در حوزه‌های یاد شده نیازمند پژوهشی ژرف‌تر و تألیف اثری گرانسنگ‌تر است.